

УДК 94(4)“726/815”

С. Ю. Мілютін

АРМІЯ В ІКОНОБОРСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ

У дослідженні акцентується увага на тому, що армія не завжди підтримувала політику імператорів-іконоборців, а в окремих випадках виступала на захист ікон. У статті визначено, що перші представники ісаверійської династії використовуючи власний авторитет і зовнішньополітичні успіхи перетворили армію на соціальну базу для популяризації іконоборських ідей. У свою чергу імператор Лев V Вірменин не виступав, як ініціатор іконоборських настроїв серед військових, а був виразником опозиційного відношення армії до ікон.

Ключові слова: іконоборство, ікона, армія, Лев III Ісавер, Костянтин V Копронім, Лев V Вірменин.

Візантійська армія у період іконоборської кризи відіграла провідну роль, на думку більшості дослідників військові у релігійному конфлікті традиційно підтримували сторону іконоборців, більше того, в історичній науці закріпилася теорія, котра стверджує, що армія була найбільш радикальним виразником ідей у боротьбі проти вшанування ікон. Крім того, імператори-іконоборці: Лев III Ісавер та Лев V Вірменин прийшли до влади завдяки підтримці армії, а Костянтин V Копронім, використавши свою популярність у середовищі військових, перетворив армію у соціальну базу власних теологічних ідей, що отримали яскраво виражений іконоборський характер.

Однак аналіз першоджерел показав, що армія не завжди була сліпим виразником іконоборських ідей імператорів, траплялися випадки коли частина військових була опозиційно налаштована стосовно релігійної політики іконоборців та вела активну боротьбу на боці захисників ікон. Виникає питання, настільки важливе місце армія відіграла у генезисі іконоборських ідей, чи була вона насправді соціальною базою для найбільш радикальних гонителів ікон, чи все таки імператори, що вийшли із військового середовища просто потурали ідейним переконанням військових, щоб відплатити своїм соратникам за вірність та підтримку у боротьбі за трон?

Аналіз останніх досліджень та публікацій показав, що проблематика діяльності армії під час іконоборського конфлікту у Візантії є не до кінця вивченою. Значний інтерес для нас представляють праці англійського історика Джона Хелдона [1; 2; 3], який приділив велику увагу військовим кампаніям імператорів-іконоборців та прийшов висновку, що гоніння проти захисників ікон у яких взяла участь армія не мали такого масового характеру, як це намагаються презентувати Феофан Сповідник та патріарх Никифор. Згодом Д. Хелдон разом з Л. Брубейкером [4] висунули гіпотезу, що іконоборство у тому вигляді в якому його інтерпретували перші літописці являється ідеологічною гіперболізацією та викривленням історичного минулого. Діяльність армії під час іконоборського протистояння частково розглянули у своїх кандидатських дисертаціях А. Мохов [5] та К. Томомі [6]. А. Мохов приділив основну увагу проблемі комплектації та формуванню фемної системи імператорами Львом III та Костянтином V. У свою чергу К. Томомі дослідив методи боротьби Костянтина V Копроніма проти монастирів та роль у них фемних військ. Радянські автори не приділили достатньої уваги вивченню ролі армії у іконоборській боротьбі, а здебільшого акцентували увагу на соціально-економічній проблематиці.

Мета та основні завдання статті: визначити настільки сильним був вплив імператорів на формування іконоборських настроїв у середині армії; проаналізувати чинники які могли сприяти популяризації негативного відношення до ікон серед військових; виокремити випадки, що підтверджують наявність опозиції всередині армії стосовно релігійної політики імператорів-іконоборців.

Для Візантії на початку VIII ст. характерна глибока моральна та духовна криза, що була обумовлена занепадом економіки, погіршенням торговельних зв'язків, падінням авторитету імператорської влади, постійними рейдами вороже налаштованих сусідів на територію імперії та частими епідеміями. У момент духовної кризи люди шукали відряду в релігії. Історики відзначають, що для християнського благочестя того часу були властиві різні неканонічні відхилення. У християнському світі поклоніння святым, котре почалося ще у часи Першого Нікейського собору, прийшло на зміну язичницькому ідолопоклонству та культу героїв. Зокрема із поклонінням святым тісно пов'язане другорядне, поклоніння їх зображенням та реліквіям [7, с. 280]. Під виглядом християнської віри продовжували існувати численні звичаї, що носили на собі відбиток відвертих забобонів й неканонічних відхилень. Любов до давніх реліквій, що зародилася в останні роки існування Римської імперії, передалася у дещо трансформованій формі візантійському народу [8, с. 94]. Християнське мистецтво, зображаючи фігури людей, незважаючи від того було це у формі мозаїки, фрески, скульптури чи різьби, довгий час викликало занепокоєння окремих віруючих, нагадуючи їм про часи домінування язичницьких культів та ідолопоклонства [9, с. 187]. У грецькій церкві вшанування зображень святих отримало все більше поширення в останні століття, особливо у постюстиніанівську епоху, і стало однією із найважливіших форм вираження візантійського благочестя [10].

У VI-VII ст. на території імперії ще не було розроблено вчення, котре могло пояснити суть ікони і виправдати її вшанування, однак уже існували уявлення про те, що будь-який образ, котрий правильно відображає оригінал, являється місцем присутності божественної благодаті. Онтологічне відношення між оригіналом та його відображенням повинні засвідчувати критерій його відповідності. В окремих випадках зображення Христа в його людському вигляді сприймалося як свідчення його реальності [11, с. 35].

Х. Бельтінг вважає, що у той час коли відбувалися дебати стосовно релігійної єдності імперії, образи замість того, щоб сприяти державному та релігійному об'єднанню, навпаки викликали деструктивні процеси,

оскільки з одного боку, можливість та правомірність вшанування образів мала спірний характер, з іншого боку, якщо місцеві святи досягали більшої популярності ніж головні святи імперії, то відповідно образ міг стимулювати сепаратистські настрої та відцентровані сили [12, с. 172].

Крім того, візантійська концепція образу вінчає собою етико-естетичний принцип філософської антропології ранніх апологетів, котрі уявляли перебудову особистості, як художній процес. Поняття ікони-образу трактувалося як реалізація тези Платона стосовно достовірної репрезентації, відповідно образ відображав концепцію перебування Бога у матеріальному світі [13, с. 138-139].

На початку нашого дослідження потрібно зазначити, що термін "іконоборець" у його сучасному розумінні з'явився після Сьомого Вселенського собору 787 р. Суть протиріч між захисниками ікон та противники вшанування пластичних зображень полягала не в тому вшановувати ікону чи ні, а в різній трактовці образу. Іконоборці намагалися не вживати у негативному контексті слово "εἰκών", вони виступають швидше проти невірної на їх думку концепції матеріального образу, що створений живописцем. Імператор Костянтин V вважав, що образ повинен відповідати первообразу і таким образом може бути тільки євхаристія.

П. Лемерль звернув увагу на те, що іконоборський рух не зміг би досягти таких масштабів, якщо б не знайшов благодатної опори, а скоріше, підтримки серед значної частини населення Малої Азії. Особливо це яскраво простежується у поведінці військ, що комплектувалися із населення східних провінцій імперії [14, с. 47].

У 20-х роках VIII ст. у столиці сформувалася невелика, але дуже впливова група іконоборців, під керівництвом Наколійського єпископа Костянтина, що був родом із Фрігії. Його головними соратниками були єпископ Клавдіопольський Фома, Єфеський архієпископ Феодосій та синкел Анастасій. Вони були переконані, що після знищення ікон зникнуть багаточисленні забобони і церква поверне свою духовну чистоту, втрачену в результаті розповсюдження культу вшанування ікон. Їх підтримувала більшість военачальників із оточення імператора [15, с. 35]. Таку ж позицію висловлює В. Болотов, на стороні іконоборців стояла значна частина інтелектуальної еліти, більшість азіатських єпископів та армія [16, с. 582].

Однак слід зазначити, що серед іконоборців не було єдності стосовно ставлення до святих ікон. Серед них були помірковані іконоборці, котрі виступали проти знищення ікон, вони вважали, що ікони у храмі потрібно вішати вище людського зросту, щоб не допускати явного ідолопоклонства із боку мирян. Також відомо, що були іконоборці, котрі забороняли зображати Христа, але не заперечували можливість зображати святих. Найбільш радикальна група іконоборців повністю заперечувала поклоніння мощам святих та право на існування будь-якого іконописного зображення їх ядро складалося здебільшого із військових [15, с. 29].

У 726 р. Лев III вперше виступив проти культу ікон, цей інцидент яскраво відображений у "Хронографії" Феофана: "Це сталося при Леоні, богоборці, котрий, трактуючи на свою користь гнів Божий, розпочав найбільш безсоромну війну проти святих ікон, слідує порадам та діянням боговідступника Вісіра. Обидва сповнені невігластва і нічого не навчаючись, від чого й породжуються всілякі біди, розпочали гоніння проти святої церкви. Жителі Константинополя ображені новим вченням, хотіли напасти на самого царя, але обмежилися вбивством декількох царських прислужників, котрі знімали ікону Господа з мідних воріт величної церкви; За вірність християнському благочестю вони були страчені чи відправлені у вигнання й позбавлені майна, особливо при цьому постраждали люди знатного походження" [17, с. 219], [18], [19]. Однак на думку К. Н. Успенського та М. Ф. Азепи, зіткнення біля Мідних воріт не мало ніякого відношення до антицерковної політики Льва III, вони зазначають, що іконоборський характер йому було приписано пізніше православними захисниками ікон [20, с. 239], [21, с. 472].

На заборону вшановувати ікони частина Еллади та окремі острови Егейського моря відповіли імператору відмовою від підданства й проголосили узурпатора Козьму імператором [16, с. 594]. Феофан про цей інцидент повідомляє наступне: "При цих обставинах, під впливом прагнення до божественної істини, повстали проти нього [Льва III] і виступили у велику морську битву об'єднаними силами жителі Еллади і Цикладських островів обравши собі у вожді, а згодом царем Козьму; військом командували Агалліан Турмарх із Еллади разом із Стефаном. 18 квітня вони направилися до столиці, однак у битві з імператорськими військами були переможені завдяки використанню противником грецького вогню, котрим були спалені кораблі повстанців. Одні із них потонули на глибині у тому числі і Агалліан. Інші, що вижили здалися на милість переможцю. Козьма та Стефан втратили свої голови. Тоді нечестивий Леон разом із своїми однодумцями ще більше укріпився у своїх лютих намірах, стосовно гоніння на благочестивих" [17, с. 219].

Частково поляризацію армії на початку іконоборського конфлікту можна пояснити існуванням фемної військово-територіальної системи. Більша частина візантійської армії у цей час комплектувалася з іррегулярних ополчень, котрі базувалися по особливим військово-адміністративним територіальним округам, що звалися фемами [22, с. 324]. Спочатку феми представляли із себе декілька провінцій, що служили місцем дислокації польових армій. До 730 р. вони набули чітких географічних меж, а до кінця VIII ст. стратіг, що очолював фему поєднував функції фінансової та військової адміністрації [1, с. 332].

Із цією думкою погоджуються А. Банніков та М. Морозов: Вирішальних змін у процесі злиття військової та громадянської гілок влади фемна система зазнала у середині VIII ст. У цей час великі феми розділяються на менші територіальні одиниці, насамперед до цього спонукали політичні міркування. Така політика вела до того, що втручання стратіга в управління підпорядкованої йому області стало здійснюватися більш активно [22, с. 324]. Кількість фем збільшувалася по мірі покращення економічного та політичного становища імперії, частково у результаті дроблення польових армій між провінціями, а також завдяки відновленню контролю імператорської влади над раніше втраченими районами південних Балкан [1, с. 332].

Структура флоту також зазнала змін. Як тільки Лев III Ісавр розгромив зовнішніх та внутрішніх ворогів, він розпочав реформування військово-морського флоту. Імператор розпустив єдине командування

Каравісіонів і створив кілька незалежних один від одного військово-морських структур, котрі були підконтрольні імператорській владі та сформовані безпосередньо у тих регіонах, котрим загрожували араби. У подальшому вони перетворилися у морські військові округи із власною адміністрацією [23, с. 280].

Незважаючи на постійні звинувачення Феофана у бік Льва III Ісавра, історики вважають, що правління цього імператора для захисників ікон пройшло порівняно спокійно, чого не можна сказати про його сина Костянтина V Копроніма. Правління нового імператора почалося із смуту, причиною якої стала спроба коміта феми Опсикій узурпувати імператорську владу. У порівнянні з іншими повстаннями, узурпація влади Артаваздом, відчутно відрізнялася від інших, оскільки претендент був проголошений імператором як поборник православних догматів [6, с. 21]. Патріарх Никифор зазначав, що відразу, як Артавазд дізнався про смерть тестя, то примусив підконтрольні йому війська присягнути собі на вірність [24].

27 червня 741 року Костянтин направився у Малу Азію, з метою виступити походом проти арабів. Розмістивши свій табір у місцевості Крас, Костянтин V почав підготовку армії до військової експедиції. У той час Артавазд розмістився у Дорілеї і коли імператор запропонував йому явитися до табору, Артавазд використавши соціальні негаразди на підконтрольній йому території проголосив себе імператором і виступив проти Костянтина V. У першому ж зіткненні був убитий патрікій Вісір, котрий, використовуючи свій вплив на Льва III, зіграв важливу роль у підготовці та проведенні іконоборської політики. Костянтин V був настільки погано підготовлений, щоб організувати реальний супротив противнику, що вирішив тікати в Аморій, головне місто великої феми Анатолік, де за допомогою вірного йому стратіга Ланкіна він зумів підготуватися до оборони [6, с. 25-26].

Між тим Артавазд разом з опсикійськими військами увійшов до міста, тоді ж вступив у Хрисополіс і Костянтин разом з двома легіонами фракійським та східним, але безуспішно відступив та провів зиму в Аморії. Тоді Артавазд повернув святі ікони у всій столиці. Патріарх Анастасій, взявши істинні й животворящі дерева, як повідомляє Феофан, клявся перед народом, що боротися проти святих ікон його спонукав цар Костянтин, далі патріарх стверджував, що Костянтин не вірить у сина Божого, народженого від Марії, іменованого Христом, а вважає його простою людиною, таким чином Анастасій прямо звинуватив легітимного імператора в арианстві. Як повідомляє Феофан, – почувши це народ пробачив патріарха [17, с. 225].

Однак деякі сучасні історики заперечують той факт, що Артавазд здійснив реставрацію ікон. Такої точки зору у своїй праці дотримується німецький дослідник І. Рохов: Аналіз матеріалів археології та східних писемних джерел свідчить, що бунт Артавазда переслідував за мету узурпацію влади і не мав ніякого відношення до іконоборства [25, с. 22-29], [26]. В. Кегі аналізуючи військову підготовку бунту Артавазда також заперечує той факт, що до узурпації влади та повстання проти Костянтина V його спонукало бажання відновити поклоніння іконам [27]. П. Шпек відзначає, що Артавазд безсумнівно був ортодоксальним поборником і захисником святих догматів. Однак на його думку, Артавазд відновив не ікони, а зруйноване землетрусом місто у 740 році [28]. С. Геро посилаючись на східні джерела прийшов висновку, що Артавазд був іконофілом тільки за часів правління Льва III, а під час свого виступу проти Костянтина V не намагався відновити ікони, а являвся звичайним бунтівником [29, с. 14]. К. Томомі вважає, що справжньою причиною конфлікту була не спроба відновити вшанування ікон з боку Артавазда, а боротьба за владу, котра, велася між кровними родичами [6, с. 29].

Окремі історики у своїх намаганнях довести відсутність іконофільських мотивів Артавазда у боротьбі проти легітимного імператора посилаються на фрагмент із "Хронографії" Феофана: Дехто Костянтин, воїн Артавазда, побачивши ікону Богоматері, почав кидати в неї каміння, звалив її, і потім попирав її ногами; у ведінні побачив він Богоматір, котра, стоячи перед ним, говорила йому: хоробру, дуже хоробру справу ти скоїв проти Мене! Ти скоїв це на свою голову. На ранок, коли сарацини підійшли до стін й почалася битва, хоробрий воїн вибіг на стіну, і в той момент, бідолаха, був убитий каменем, випущеним із метальної машини, котрий розбив йому голову, і обличчя, і він отримав покарання достойне за свій безчесний вчинок [17, с. 219]. Однак слід зазначити, що наведений відрізок стосується подій, які відбувалися до виступу Артавазда проти Костянтина V. Крім того, приклад одного солдата не доводить того факту, що вся армія узурпатора була вороже налаштованою стосовно ікон, а скоріше навпаки те, що Феофан приділив цьому інциденту таку увагу свідчить про те, що така поведінка для солдат Артавазда була нетиповою.

Слід зазначити, що відсутність згадок про відновлення ікон у столиці імперії із боку Артавазда в іноземних писемних джерелах не доводить того факту, що він не здійснив реставрацію ікон адже навіть грецькі автори згадуючи про цей крок узурпатора приділяють цьому інциденту всього декілька слів, тому відсутність аналогічної інформації у сирійських чи арабських хроніках не доводить у повній мірі того, що Артавазд не пішов на відновлення вшанування святих образів.

Окремі автори зазначають, що Артавазд навіть, якщо й прагнув відновити ікони то не міг відверто заявити про свої наміри на всю державу, звичайно він міг обіцяти реставрувати поклоніння святим образам жителям столиці через патріарха Анастасія, для того щоб мобілізувати їх у ряди своєї армії, однак така політика сприяла швидкій поляризації візантійського суспільства. Артавазд був родом із східних областей імперії та чудово розумів настільки сильні сепаратистські тенденції у провінціях і що відновлення вшанування ікон неминуче збільшить кількість прихильників Костянтина V. Але така концепція також викликає певні сумніви, Артавазд чудово розумів, що його спроба відібрати владу у Костянтина V обов'язково викличе супротив частини держави. Крім того, якщо прослідкувати хронологічну послідовність подій то ми побачимо, що імператор отримав підтримку у феми Анатолік та східних регіонах імперії ще до того, як Артавазд увійшов до столиці й відновив вшанування ікон.

Зважаючи на те, що Артавазд не зміг захопити Костянтина, йому потрібна була швидка перемога над ще легітимним імператором для цього узурпатор мав значні сили, адже його підтримували частина

балканських військ та фема Опсикій, але як свідчить Феофан ситуація складалася не на його користь. У місяці травні Артавазд, прибувши в край Опсикійський, зайняв з військом своїм Азію і здійснював спустошення. Костянтин, дізнавшись про це, вирушив проти нього, догнавши його при Сардесі, коли той повертався із Келвіана, вступивши з ним в бій, розбив його та примусив до втечі і переслідував до Кізіка; Артавазд прибувши у Кізік, сів на швидкісний корабель, шукаючи спасіння у Константинополі. У серпні місяці Микита, воєначальник, син Артавазда, при Модріне вступив у бій з Костянтином, однак після поразки був змушений рятуватися втечею. З обох боків втрати були незначні [17, с. 226].

Костянтин V у боротьбі проти Артавазда досяг стратегічної переваги та перейшов у вирішальний наступ. Феофан згадуючи про останні спроби Артавазда врятувати ситуацію писав: 10 вересня, Костянтин прибув в околиці Халкідона та переправився на фракійський берег, між тим Сісінній фракійський воєначальник, перебравшись через Абідос зупинився біля стін сухого шляху; потім йдучи від воріт Харсія до золотих, показався народу і знову повернувся назад. Між тим жителі міста почали відчувати нестачу у продовольстві. Артавазд послав секретарів Афанасія і Артавазда привести на кораблях харчі для потреб гарнізону та жителів столиці. Флот Ківеріотів, зустрівши посланців за Абідосом, утримав їх та привів до царя; припаси роздали по своєму війську, секретарів Афанасія та Артавазда у той же час позбавили зору. Після цього Артавазд вирішив відкрити ворота із боку суходолу і дати бій Костянтину. Під час цієї битви військо Артавазда почало тікати і багато його соратників загинуло [17, с. 226].

А. Мохов аналізуючи ситуацію, що склалася довкола столиці прийшов висновку, що імператорські війська розмістилися впритул до міських укріплень, це свідчить про відсутність у захисників столиці металевих машин чи людей, котрі вміли їх використовувати. Подальша облога Константинополя показала, що імператор і його воєначальники мали високу військово-теоретичну підготовку. Вони діяли у кращих традиціях візантійської поліоркетики, але при цьому намагалися не завдати серйозної шкоди оборонним спорудам та громадським будівлям міста [5, с. 85].

Після придушення повстання Костянтин V продовжив політику зміцнення держави. Імператор створив два нових регулярних підрозділи, що отримали найменування тагми $\sigma\chi\omicron\lambda\omega\upsilon\nu$ тагма ескувітів $\tau\acute{\alpha}\gamma\mu\alpha\ \tau\acute{\omega}\nu\ \xi\acute{\xi}\kappa\omicron\upsilon\beta\iota\tau\omega\nu$. У часи спільного правління Костянтина VI та імператриці Ірини було сформовано тагму арифмів $\tau\acute{\alpha}\gamma\mu\alpha\ \tau\acute{\omega}\nu\ \acute{\alpha}\rho\iota\theta\mu\acute{\omega}\nu$ і при Никифорі I – тагма іканатів $\tau\acute{\alpha}\gamma\mu\alpha\ \tau\acute{\omega}\nu\ \iota\kappa\alpha\nu\acute{\alpha}\tau\omega\nu$. Ці чотири царські загоны $\tau\acute{\alpha}\ \tau\acute{\epsilon}\sigma\sigma\alpha\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\iota\kappa\acute{\alpha}\ \tau\acute{\alpha}\gamma\mu\alpha\tau\acute{\alpha}$ залишалися головною ударною силою візантійської армії впродовж декількох століть [2, с. 188-189], [30, с. 68-69].

На думку частини дослідників, у середині VIII ст. загоны придворної охорони, що дислокувалася у Константинополі, котрі раніше виконували церемоніальні функції, завдяки зусиллям імператора Костянтина V трансформувалися у бойові частини [31, с. 208]. Д. Хелдон, стверджує, що створення тагм було "сильним політичним кроком імператора, спрямованим проти провінційного сепаратизму". Під кінець правління Костянтина V Константинополь повернув собі домінуючі позиції в імперії, так як поміж громадських структур управління у столиці тепер були зосереджені відбірні військові частини [2, с. 341–342], [5, с. 79]. У. Тредголд також вважав, що після створення тагм повстання фемних стратігів відбувалися не так часто, як раніше, а імператорська влада зуміла повністю відновити контроль над віддаленими територіями [32]. У якості прикладу А. Мохов приводить точку зору Д. Хелдона, котрий стверджував, що "елітні частини, подібно преторіанцям, покликані були захищати нову імперську ідеологію" [2, с. 92], [33].

Розвиваючи дану тезу, Д. Хелдон писав, що Лев III та Костянтин V свідомо використовували у антицерковній боротьбі не тільки тагми, але й керівний склад фемних контингентів. Іконоборська політика Ісаврів була спрямована на підпорядкування церкви силовими методами, як єдиної незалежної структури, що мала величезні фінансові можливості та виконувала важливі адміністративні функції й у цьому плані могла конкурувати із імператорською владою [3, с. 188–189]. Іконоборська політика, спрямована на встановлення максимального контролю над фінансовими та матеріальними ресурсами, проводилася доволі жорсткими методами. Будь-які спроби спротиву придушувалися силовим шляхом так як фемні контингенти повністю підтримували імператора [5, с. 81].

Незважаючи на всю жорстокість, що була властива Костянтину V Копроніму під час переслідування захисників ікон більшість дослідників вважають перебільшенням чутки про масові страти та терор у яких його звинувачують. Із усіх православних вождів, котрі виступали проти знищення ікон під час правління Костянтина V тільки один помер мученицькою смертю, ним був святий Стефан Новий, котрий не погоджувався на пропозицію імператора зректися поклоніння іконам. Одного разу під час бенкету імператор помітно для всіх знаходився у пригніченому стані, і на питання гостей: "Хто той ворог, що викликає смуток у царя?", відповів: "Не я цар, а Стефан!". Святого, що напередодні знаходився під вартою, вивели на вулицю де натовп разом із солдатами розірвав його [15, с. 90].

Таку підтримку іконоборських настроїв імператора в армії можна пояснити не тільки домінуванням серед військових вихідців із східних фем, що традиційно вороже сприймали культ священних зображень, але й широкою популярністю Костянтина серед солдат. За своє правління він встиг провести ряд успішних походів проти арабів та болгар, що підняло його авторитет. Держава переживала період відносно стабільності та економічного зростання, народ сприймав це як повернення Божої прихильності на бік Візантії, що на їх думку було обумовлено боротьбою проти ікон.

Після смерті Костянтина V імператорський трон унаслідкував його син Лев IV, але правив він надто короткий період часу і не встиг себе проявити. Владу успадкував його малолітній син Костянтин VI, а дружина Льва IV Ірина через малолітство нового імператора виконувала функції регента. Як і перші представники Ісаврійської династії імператриця Ірина отримала неоднозначну оцінку істориків. В. Болотов аналізуючи ситуацію напередодні Сьомого вселенського собору приходять висновку, що Ірину поважали

тільки істинно православні захисники ікон [16, с. 652]. А. Карташев [34] та Ф. Успенський [35] вважають, що імператриця була істинною захисницею ікон, але не ставлять під сумнів її жагу до влади. Ш. Діль відверто виказує незадоволення політикою Ірини та стверджує, що все своє життя вона керувалася єдиною метою – бажанням царювати [36, с. 90]. Але незважаючи на всі недоліки Ірина була вірна православ'ю та понад усе прагнула відновити вшанування ікон.

Ш. Діль вважає, що її відверто іконофільська позиція зустріла спротив частини армії. У результаті чого імператриця піддала репресіям старих воєначальників Костянтина V, особливо при цьому постраждав яскраво виражений іконоборець Михайло Лаханодрокон. На місця досвідчених командирів Ірина призначила своїх людей, зокрема євнухів із свого оточення [36, с. 95]. Однак цей висновок не повністю відповідає дійсності, зокрема, Михайло Лаханодрокон не тільки був видним іконоборцем, але й прихильником зміни влади в імперії на користь синів імператора Костянтина V.

Конфронтація між армією та Іриною досягла свого апогею напередодні скликання Сьомого вселенського собору. У 785 р. імператрицею Іриною разом із патріархом Тарасієм були відправлені листи до папи римського, східним патріархам та іншим архієреям із закликом приїхати на собор [37, с. 1]. Ірина була завідомо впевнена у перемозі. Але імператриця не врахувала силу опозиції, яку представляли частина єпископів та вороже ставлення до Собору імператорської гвардії, що залишалася вірною пам'яті Костянтина V [36, с. 99]. Зібрання прихильників реставрації ікон було розігнано, а окремі із єпископів навіть перейшли на сторону іконоборців. Враховуючи несприятливі умови для відновлення ікон Ірина вирішила відкласти проведення зібрання і у свою чергу позбавитися від непокірної частини військових. Згодом Ірина проголосила, що на територію імперії вторгнулися араби й під цим приводом відправила на схід іконоборські частини при цьому обеззброївши їх.

М. Левченко вважає, що причиною легкої перемоги захисників ікон, являється, скоріше за все, та обставина, що частина військової знаті, що у свій час підтримувала іконоборську політику перших імператорів ісавірської династії, була мало зацікавлена у продовженні боротьби проти вшанування ікон й реалізувавши свої меркантильні прагнення, після конфіскації монастирських земель, користування якими не було заборонене після Вселенського собору 787 р. просто не бажала активно втручатися у релігійний конфлікт [38, с. 127]. Але торжество православ'я було неповним, іконоборські тенденції залишили за собою міцні позиції, особливо це стосується армії, звичайно іконоборство вже пройшло свій ідейний пік, але до остаточної перемоги захисників ікон було ще далеко.

Після того, як імператрицю Ірину було усунуто від виконання імператорських обов'язків, трон зайняв логофет Никифор, він старався не виказувати симпатії жодній із протидіючих сторін, але через складну економічну ситуацію, що у першу чергу була обумовлена правлінням його попередниці був змушений вдатися до непопулярних дій – увести податки для монастирів. Никифор намагався врятувати державу та витягнути її із стагнації, але його реформи не знаходили підтримки серед широких мас населення, а часті набіги арабів та болгар тільки завдавали шкоди авторитету імператора. Никифор здійснив декілька спроб розбити ворогів на Балканах, але під час однієї із битв загинув неподалік від Пліски при цьому втративши більшу частину армії. Згодом, після нетривалого правління Ставракія, сина покійного імператора, влада перейшла до родича Никифора – Михайла I Рангаве.

Новий імператор правив доволі короткий період часу (811-813) та знаходився під сильним впливом патріарха й монахів. Окремі історики називають його смиренним сином церкви й захисником інтересів православ'я [9, с. 209]. Аналогічну позицію висловлює Д. Норвіч: Михайло I був не тим імператором, на котрого надіялися його піддані. Відверто слабкодухий, він легко піддавався впливу свого оточення та став маріонеткою в руках патріарха Никифора і Феодора Студита [39, с. 181-182]. Такої ж думки дотримується Т. Сеніна ствержуючи, що у Михайла не малося ніякої особливої позиції: нерішучий та несамостійний, він все своє недовге правління слухав то одних то інших радників, здебільшого із церковного середовища та знаходився під впливом власної дружини [40, с. 13].

Невдалі спроби Михайла I зупинити болгар у 812 р. призвели до втрати значної частини фортець на кордоні з болгарами. Михайло Рангаве своїм перебуванням на троні був зобов'язаний імператорській гвардії, частині знаті, столичним чиновників та константинопольському патріарху, незважаючи на відверту слабкість він розумів, що для того, щоб закріпитися на троні йому була потрібна перемога над зовнішнім ворогом. Імператор вирішив організувати каральну експедицію проти войовничих сусідів і таким чином врятувати свою репутацію. На початковому етапі ситуація складалася на користь візантіяців. Михайло I почав збирати війська із усіх кінців імперії, однак більша частина військ підійшла занадто швидко і в очікуванні прибуття імператора та його гвардії, деякий час займалася спустошенням околиць та грабувало населення Фракії, що у свою чергу призвело до падіння дисципліни серед солдат й зменшило і без того низький авторитет імператора [1, с. 344].

У той час у столиці, як свідчить патріарх Никифор сталася знаменна подія: "Коли ж громадяни разом з архієреєм здійснили молитву у храмі святих Апостолів, деякі із нечестивих прихильників єресі богоненависного Костянтина, проваливши ворота імператорської усипальниці – при цьому ніхто не звертав на це увагу по причині великого скупчення народу, – влаштували так, що ті зненацька відчинилися, якби мовити під впливом якогось чуда, і увірвавшись всередину, вони опустилися до його могили, почали молитися йому, а не Богу, промовляли наступне: "Воскресни та допоможи врятувати державу від занепаду" [40, с. 14]. Цей інцидент, винуватцями якого здебільшого були солдати, яскраво ілюструє, якою у той час була атмосфера у Константинополі [40, с. 15].

Рівень очікування був надзвичайно високим, населення, а у першу чергу, армія були готові спрямувати свою діяльність, проти здорового глузду, пропонуючи у якості кандидатів на трон сліпих синів давно

покійного імператора Костянтина V, котрі у той час були неспроможні здійснювати управління імперією в умовах військових конфліктів з сусідами, однак приналежних до династії, котра у свій час успішно займалася вирішенням подібних проблем [41, с. 65], [42]. Н. К. Кутраку, зазначає, що для військових, що у 813 р. залишалися вірними іконоборству, імператор Костянтин V був свого роду "військовим святим" [43, с. 187], [48, с. 68].

Описуючи тих хто примкнув до іконоборців, патріарх Никифор писав: "А більше за все їх ряди прикрашає немала кількість воїнів, із яких одні відслуживши термін залишили військову службу, а інші прогнані із лав армії за злочини та безсоромні вчинки. Із них більшість по великому своєму невігластву і нерозумінню притримувалося давнього та нечесного вчення, через що вони тепер об'єдналися [40, с. 15], [24, с. 125].

Феофан згадуючи про вирішальну битву між болгарами та військами Михайла I писав: "22 червня християни та болгари неподалік від Адріанополя приготувалися до битви, напередодні якої великий страх оповив християн, і вороги таку перевагу отримали, що після першого удару побачили християн, що рятуються втечею. Круммос [Крум] здивувався цьому, вважаючи, що противник вдався до військових хитрощів та планує засідку, і утримував деякий час свої війська від переслідування. Однак зрозумівши, що це хаотична втеча, він розпочав переслідування втікачів, побивши велику кількість воїнів, захопив обоз та безліч різного майна" [17, с. 262].

На думку Д. Хелдона обидві армії утримувалися від активних бойових дій. У декількох частинах, що прибули із Малої Азії почало назрівати невдоволення діями імператора, саме ці частини у своїй більшості були укомплектовані із недосвідчених призовників. Нарешті втративши терпіння, стратіг Македонії Аплак повідомив імператора, що він сам атакуватиме противника і покладає надії на підтримку центру та іншого флангу, що знаходився під командуванням Льва Вірменина [1, с. 345].

Напередодні битви Аплак мав у своєму розпорядженні з'єднання із Фракії і Македонії, чисельність яких приблизно становила 8000 солдат. Під командуванням імператора знаходилась гвардія та війська із феми Опсикій, загальною кількістю до 10000 чоловік. Лев, командував анатолійськими військами, що у своїй більшості склалися з каппадокійців, чисельністю 8000 [1, с. 346].

Аплак особисто повів македонські частини у стрімку атаку вниз по схилу, прямісінько на противника, котрий займав невидгнуту позицію. Йому вдалося досягти локального успіху, та відтіснити ворога, але болгари не почали відступати на, що покладав надії перед організацією атаки Аплак. Після стрімкої атаки візантійської кінноти, болгари відступили до табору, куди хан Крум направив усі свої резерви з наказом зупинити противника. Нажаль для Аплака, імператор не віддав наказ про початок загального наступу. Війська імператора та Льва Вірменина стояли на своїх позиціях та спостерігали за ходом бою. Прорахунок Михайла Рангаве дозволив Круму сконцентрувати всі сили на знищенні з'єднань Аплака. У цей момент фланг, що знаходився під керівництвом Льва, почав неорганізовану втечу з поля бою [1, с. 346].

Феофан Сповідник, що був сучасником цих трагічних подій пояснював такий результат бою тим, що багато із солдат, що взяли участь у битві з болгарами тільки видавали себе за християн, а по суті були павликіанами [17, с. 261]. Однак таке виправдання негативного для візантійців результату битви біля Виршинікеї далеке від історичних реалій. Д. Хелдон у свою чергу вважає, що солдати, котрі входили до з'єднань Льва Вірменина не мали бойового досвіду і через страх перед загрозою неминучої смерті почали панічно тікати.

Якщо варіант реконструкції битви, що запропонована Д. Хелдоном відповідає дійсності, тоді Аплак допустив прорахунок і самовільно повів свої з'єднання на противника при цьому він розраховував на те, що його прикладу послідує імператор та Лев Вірменин, таким чином стратіг македонської феми поставив своїх колег у невідгнуте положення. Крім того, не слід відкидати можливість того, що не витримавши психологічного тиску частина підконтрольних Аплаку військ самовільно атакувала болгар, що могло завдати чіткої координації дій між з'єднаннями візантійської армії. Звичайно якби візантійці завдали по болгарським військам спільного удару то мали б шанс на успіх. Але імператор мав надто нерішучий характер, що завдало йому взяти на себе ініціативу. З іншого боку до дій Льва Вірменина під час битви біля Виршинікеї також є ряд зауважень: навіть автори, що ставляться до майбутнього імператора відверто вороже не заперечують його військових талантів, відповідно виникає запитання чому він не підтримав план Аплака – завдати удару по позиціям противника, адже візантійці займали більш вигідну позицію для проведення наступальних операцій, відповідно противник міг налагодити ефективну оборону тільки при значній консолідації власних сил на вузькому територіальному відрізку, але навіть при цьому на стороні імператорських військ була значна чисельна перевага.

Окремі автори вважають, що Лев Вірменин свідомо спланував втечу своїх військ з поля бою, щоб залишити імператора у невідгнутому положенні, а самому скориставшись ситуацією захопити владу в імперії. Зокрема Продовжувач Феофан стверджує, що ще не встигла розпочатися битва, як Лев, що постійно мріяв про царську владу, повернув назад і втік з поля бою [44, с. 15]. Однак Д. Тернер вважає, що версія втечі Льва Вірменина із поля бою виглядає недостовірно, дослідник заперечує той факт, що військовий з таким досвідом, як у Льва свідомо полишив свої позиції, ризикуючи своїми військами тільки для того, щоб підставити під удар імператора [45, с. 194].

У "Хронографії" Феофана міститься фрагмент, котрий історики часто використовують для того, щоб спростувати той факт, що Лев Вірменин намагався захопити владу таким віроломним шляхом у чому його звинувачували хроністи пізнішого періоду. Цар, під впливом втікачів повернувся до міста, проклинав воїнів та командирів і поклявся скласти з себе корону царську, і повідомив він це Леону патрицію воєначальнику східних фем, мужу благочестивому, хороброму, до всього здібного, котрий міг управляти державою; але

Леон не погоджувався прийняти царство, і цар, залишивши його керівником легіонів, 24 червня прибув до столиці з наміром скласти з себе імператорські повноваження, вибрати іншого правителя, у чому з ним не погоджувалися дружина та чиновники. Однак Никифор святійший патріарх дав свою згоду стосовно цього наміру й ручався за спасіння його дітей і його самого, якщо таким чином він передасть кому-небудь свою владу. Воєначальники разом з військом, дізнавшись про втечу царя і не маючи надії, щоб він продовжував правити над ними, порадившись між собою, попросили Леона воєначальника східних областей допомогти спільній справі та прийняти на себе благоустрій християн [17, с. 262].

У столиці розуміли, що Лев Вірменин являється найбільш прийнятним кандидатом на престол, і його прихід до влади намагалися презентувати легітимним для просто народу [45, с. 195-196]. Лев, у свою чергу, теж намагався не створювати проблем, через що прагнув вгодити патріарху давши обіцянку підтримувати православну віру, а своєму попереднику, дозволив разом із усім сімейством переселитися до монастиря [40, с. 45]. Д. Афіногенов вважає, що поворотним моментом, для реставрації іконоборської політики на державному рівні, став розгром візантійської армії при Виршинікеї – не тільки тому, що він привів до влади Льва Вірменина, але головним чином у силу того, що чергова принизлива поразка у кінцевому рахунку довела частині візантійського суспільства – Бог прогнівався на імперію за вшанування “ідолів” [46, с. 60].

Питання чи був Лев V іконоборцем до того, як зайняв імператорський трон викликає активні дискусії. Окремі історики вважають, що основним мотивом у боротьбі за імператорську владу для Льва V Вірменина було бажання відновити гоніння проти ікон. Однак така позиція останнім часом викликає критику істориків. Зокрема О. Величко стверджує, що почавши своє правління, Лев Вірменин не відчував симпатій ні до однієї із сторін конфлікту по відношенню до святих ікон. Звичайний військовий, що все своє життя провів на війні слабо розумівся у догматичних нюансах християнського богослов'я і малоімовірно, що імператор мав глибокі переконання з цього приводу [15, с. 234]. Д. Тернер навіть висловив припущення, що у будь-якого “солдатського” імператора, котрий прийшов до влади у той період, не було шансів відмовитися від проведення іконоборської політики [45, с. 201].

Окремі автори, що наголошують на приналежності Льва Вірменина до іконоборства ще до того, як той захопив імператорську владу стверджують, що у солдат, котрі походили із східних провінцій православний культ вшанування ікон викликав враження відчуженості їм здавалися законними та обґрунтованими будь-які міри спрямовані проти тих хто поклонявся зображенням на дошках чи стінах [47, с. 40]. Коли Лев V вперше увійшов до столиці у ранзі імператора він не проявив іконоборських настроїв, однак є свідчення, що його солдати напередодні Різдва 814 р. кидали каміння в ікону. Згодом ікону було знято, а на її місце знову встановлено хрест, як у часи Костянтина V [12, с. 60]. О. Величко, вважає, що відчувши на собі тиск армії, в якій переважали іконоборські настрої, імператор при зустрічі із патріархом звернувся до нього з наступними словами: “Люди виступають проти ікон, говорячи, що ми не вірно вшановуємо їх і за це вороги перемагають нас” [15, с. 234].

На думку О. Васільєва, Лев V був змушений тримати у таємниці свої іконоборські переконання під час правління своїх православних попередників, при котрих він користувався великим впливом, як енергійний і талановитий воєначальник, однак як тільки він усунув від влади Михайла Рангаве й закріпився при владі, то відкрито розпочав проводити іконоборську політику. В окремих першоджерелах можна знайти таку цитату, яку приписують імператору: “Ви бачите, що всі государі, котрі визнавали ікони та поклонялися їм, померли перебуваючи у вигнанні, чи на війні. Тільки ті государі, що не вшановували ікони, померли своєю смертю на престолах і були із усіма почестями перенесені до імператорських усипальниць та поховані у храмі Апостолів. Я також бажаю їх наслідувати й знищити ікони, щоб після мого довгого життя й мого сина царство наше утримувалося до четвертого і п'ятого покоління” [9, с. 210].

У відповідь на це патріарх Никифор писав: “Якщо ж віру потрібно вимірювати перемогами, звершеннями, довголіттям і тому подібними якостями, що визначають благополуччя та щастя теперішнього життя, відповідно навіть у такому випадку виходить, що будь-які досягнення Костянтина V не перевершили досягнень його благочестивих попередників: Август правив Римською державою стільки, скільки продовжувалося земне життя Костянтина, а будівлі, що зведені Феодосієм прекрасніші та довговічніші ніж ті, що було збудовано Костянтином [48, с. 72].

М. Поснов, стверджує, що у середовищі військових іконоборські тенденції були досить популярними; про часи правління Костянтина Копроніма в армії збереглася пам'ять, як про світлий період в історії імперії, а невдачі останніх імператорів пояснювалися реставрацією вшанування ікон [49, с. 462]. Успіхи іконоборського богослов'я не мали ніякого відношення до рішення імператора відновити гоніння на ікони, в уявленнях сучасників взаємозв'язок між військовими успіхами імперії та іконоборською позицією перших представників Ісаврійської династії спонукали Льва V повернутися до іконоборської політики [50, с. 27]. Г. Острогорський, також не відкидає дану позицію, великі полководці та в свою чергу іконоборці Лев III та Костянтин V слугували для нового імператора прикладом для наслідування. Його програма базувалася на відновленні могутності імперії та відродженні іконоборської традиції. У Льва V та його послідовників не виникало жодних сумнівів у тому, що причинами військових невдач останніх років стало вшанування ікон [51, с. 266].

Намагання вгодити численним прихильникам Льва III та Костянтина V мало сенс, однак симпатії вказаних груп в першу чергу залежали від військових і зовнішньополітичних успіхів імператора. Без відчутних досягнень у цих сферах ніяке іконоборство, не допомогло б Льву V втриматися при владі, рано чи пізно ідеологічні аспекти його діяльності відійшли б на другий план. Саме тому представляється ймовірним, що через відновлення іконоборства Лев V прагнув змінити розклад сил в імперії не просто на свою користь, а на користь імператорської влади як такої [46, с. 67], [40, с. 51].

Висновки. Візантійська армія іконоборського періоду представляє із себе динамічну структуру. Лев III Ісавр не був тим імператором, котрий при рішенні видати іконоборський едикт керувався настроями в армії. Звичайно вважати його раціоналістом чи реформатором у вузькому розумінні в якому ці терміни вживали стосовно Льва III історики кінця XIX – початку XX ст. буде не вірно, але слід зазначити, що він чудово розумів які проблеми в імперії може викликати стрімке збільшення популярності ікон, при цьому акцентуючи увагу не тільки на духовних потребах солдат із східних регіонів держави, а оцінюючи ситуацію на загально імперському рівні. Сепаратистські тенденції в імперії були дуже сильні, тодішні елементи самоідентифікації ґрунтувалися у першу чергу на релігійних вподобаннях. Для того, щоб зберегти державу цілісною, на думку Льва III, потрібно було уніфікувати те, що виступає об'єднуючим фактором для більшості населення імперії.

Те, що на початковому етапі іконоборського періоду у Візантії частина армії виступала опозиційно проти наміру імператорів заборонити вшанування ікон доводять повстання Козьми, а згодом Артавазда, звичайно їх лідери могли керуватися намірами просто узурпувати владу, але для того, щоб збільшити кількість своїх прихильників, вони використовували демагогічні заклики про те, що їх боротьба обумовлена бажанням відновити вшанування ікон.

У популяризації іконоборських ідей серед військових Лев III та Костянтин V використовували свою популярність, що у першу чергу була обумовлена зовнішньополітичними зверненнями та стабілізацією внутрішньо-економічного становища імперії, а з іншого боку за рахунок здійснення військово-адміністративних змін у структурі фем, вони домоглися того, що їх контроль над військовими з'єднаннями значно зріс, також зростанню іконоборських настроїв серед військових посприяв успішно проведений Костянтином V синод у Іерії 754 р. на якому ікони було визнано ідолами та заборонено. Але стверджувати, що вся армія після цього стала прихильниками іконоборства буде помилково. Після смерті Костянтина у 775 р. популярність іконоборства почала падати, що доводить штучний характер цього вчення.

Після реставрації вшанування ікон у 787 р. частина армії ще залишається вороже налаштованою стосовно поклоніння образам. Відновлення іконоборської політики із боку Льва V Вірменина у 815 р. було ініціативою імператора, а не потребою переважної частини суспільства й носило політичний, а не релігійний характер. Новий імператор не мав тієї підтримки, що перші представники ісаврійської династії. Навіть, якщо Лев Вірменин підтримував іконоборські ідеї ще до того, як став імператором він не мав такого сильного авторитету, як його попередники, а намагання просто слідувати політиці Льва III та Костянтина V у сфері врівнення, при цьому не володіючи усім арсеналом засобів, що мали перші імператори-іконоборці у боротьбі проти православних захисників ікон було хибним вектором спрямування власних інтересів. Лев V на відмінно від Льва III та Костянтина V був виразником іконоборських ідей частини армії, а не джерелом цих ідей, як його попередники.

На сучасному етапі проблема вивчення діяльності армії під час релігійного конфлікту довкола ікон, залишає декілька невирішених запитань. Зокрема історики не можуть дійти згоди стосовно того, що спонукало армію до боротьби проти монастирів: авторитет імператорів, неприязнь частини солдат до вшанування ікон чи меркантильні бажання військової верхівки збагатитися за їх рахунок. На нашу думку інформація про гоніння армії проти монахів, була відверто перебільшеною православними хроністами та істориками, що співчували захисникам ікон. Інша крайність, що простежувалася у працях окремих радянських істориків стосовно пояснення іконоборських настроїв армії, як своєрідного засобу для військової верхівки заволодіти монастирськими багатствами та землями також є гіперболізацією. Звичайно монастирі та монахи постраждали від іконоборської політики імператорів, але слід зауважити, що вони часто виступали, як крупні землевласники й були інтегровані у загальноімперську систему господарства, відповідно знищення монастирів та надмірно активна передача їх земель та іншої власності могла з одного боку посилити роль військової еліти, а з іншої зменшити ефективність господарства держави, що не входило у плани Льва III та Костянтина V. Така практика гіпотетично могла бути вигідною на користь Льва V, котрий потребував сильних союзників, але не для перших імператорів ісаврійської династії.

Джерела та література

1. Хэлдон Д. История византийских войн / Д. Хэлдон. – М.: Вече, 2007. – 464 с.
2. Haldon J. Byzantine praetorians: an administrative, institutional and social survey of the opsikion and tagmata, c. 580-900 / J. Haldon. – Bonn.: Habelt, 1984. – 669 p.
3. Haldon J. F. Ideology and social change in the seventh century / J. F. Haldon // Klio - Beiträge zur Alten Geschichte. Volume 68. Issue 68. P. 139–190.
4. Brubaker L. Byzantium in the iconoclast era c. 680-850: a history / L. Brubaker, J. Haldon. – Cambridge.: Cambridge UNIVERSITY PRESS, 2011. – 818 p.
5. Мохов А. С. Византийская армия в середине VIII – середина XI в.: развитие военно-административных структур / А. С. Мохов. – Екатеринбург.: Издательство Уральского университета, 2013. – 278 с.
6. Томоми К. Внутренняя политика византийского императора Константина V (741-775 гг.): проблема и её разработка: дис. кандидата исторических наук: 07.00.03 / К. Томоми. – СПб., 2006. – 140 с.
7. Шафф Ф. История христианской церкви. Средневековое христианство 590 – 1073 г. по Р.Х. / Ф. Шафф. – СПб.: БИБЛИЯ ДЛЯ ВСЕХ, 2008 – 511 с.
8. Герцбергер Г. Ф. История Византии / Г. Ф. Герцбергер. – М.: 1897. – 674 с.
9. Васильев А. А. История Византийской империи Т 1. / А. А. Васильев. – СПб.: Алтейя, 2010. – 510 с.
10. Kitzinger E. The Cult of Images in The Age before Iconoclasm / E. Kitzinger // DOP. 1954. Vol 8. P. 83-150.
11. Раевская Н. Ю. Священные изображения и изображения священного в христианской традиции: дис. кандидата философских наук: 09.00.13 / Н. Ю. Раевская. – СПб., 2006. – 205 с.
12. Белитинг Х. Образ и культ. История образа до эпохи искусства / Х. Бельтинг. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 544 с.
13. Беликов А. В. Эстетический смысл канона в византийском искусстве: дис. кандидата философских наук: 09.00.04 / А. В. Беликов. – М., 2014. 230 с.

14. Лемерль П. Первый византийский гуманизм. Замечания и заметки об образовании и культуре в Византии от начала до X века / П. Лесерль. – СПб.: “Свое издательство”, 2012. – 490 с.
15. Величко А. М. История Византийских императоров. От Льва III до Михаила III / А. М. Величко. – М.: Вече, 2012. – 416 с.
16. Болотов В. В. История Церкви в период Вселенских Соборов / В. В. Болотов. – М.: ПОКОЛЕНИЕ, 2007. – 720 с.
17. Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Фиофилакта / Византиец Феофан. – Рязань.: Богослов, 2005. – 276 с.
18. Shedlock R. J. The iconoclastic edict of the Emperor Leo III, 726 A. D. / R. J. Shedlock. – Massachusetts.: 1968. – 89 p.
19. Steacy S. C. Iconoclasm: a Christian dilemma – a byzantine controversy. / S. C. Styacy. – Oklahoma.: 1969. – 269 p.
20. Успенский К. Н. Очерки по истории Византии. Ч. 1. / К. Н. Успенский – М.: Изд. о-ва при историко-филос. фак. Моск. высших женских курсов, 1917. – 274 с.
21. Auzépy M.-F. La destruction de l'icône du Christ de la Chalcé de Léon III: Propagande ou réalité? / M.-F. Auzépy // Byz. 1990. vol. 60. P. 445–492.
22. Банников А. В. Византийская армия (IV - XII вв.) / А. В. Банников, М. А. Морозов. – СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2013. – 688 с.
23. Банников А. В. История военного флота Рима и Византии (от Юлия Цезаря до завоевания крестоносцами Константинополя) / А. В. Банников, М. А. Морозов. – СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2014. – 592 с.
24. Творения святого отца нашего Никифора, архиепископа Константинопольского. – Минск.: Харвест, 2001. – 510 с.
25. Rochow I. Kaiser Konstantin V: Materialien zu seinen Leben und Nachleben / I. Rochow – Frankfurt am Mein.: Berliner Byzantinistische Studien, 1994. – 253 s.
26. Rochow I. Bemerkungen zur Artabasdos aufgrund bisher nicht beachteter Quellen / I. Rochow //Klio. 1986. Vol. 68. S. 191-197.
27. Kaegi W. E. Byzantine Military Unrest 471-843: an Interpretation / W. E. Kaegi – Amsterdam.: A.M. Hakkert, 1981. – 359 p.
28. Speck P. Artavasdos, der rechtgläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren: Untersuchungen zur Revolte des Artavasdos und ihrer Darstellung in der byzantinischen Historiographie / P. Speck –Bonn.: Habelt, 1981. – 423 s.
29. Gero S. Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V / S. Gero – Louvain.: Secretariat du Corpus SCO, 1977. – 191 p.
30. Kühn H.-J. Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert: Studien zur Organisation der Tagmata. (Byzantinische Geschichtsschreiber. Ergänzungsband 2) / H.-J. Kühn –Wien.: 1991. - 326 s.
31. Ostrogorsky G. Geschichte des Byzantinischen Staates / G. Ostrogorsky – München.: Beck, 1940. – 448 s.
32. Treadgold W. T. Byzantium and its army 284-1081. / W. T. Treadgold – Stanford.: Stanford University Press, 1995. – 250 p.
33. Kaegi W. E. The Byzantine Armies and Iconoclasm / W. E. Kaegi // BS. 1966. Vol. XXVII. Fasc. 1. P. 48–70.
34. Карташев А. В. Вселенские Соборы / А. В. Карташев. – М.: Республика, 1994. – 1267 с.
35. Успенский Ф. И. История Византийской империи. Становление. Смута. Македонская династия / Ф. И. Успенский. – М.: Астрель, 2011. – 1120 с.
36. Диль Ш. Византийские портреты. Выпуск 1. / Ш. Диль. –М.: 1914. – 376 с.
37. Остроумов Г. Догматическое значение Седьмого вселенского собора / Г. Остроумов. – СПб.: 1884. - 215 с.
38. Левченко М. В. История Византии / М. В. Левченко. – М.: ОГИЗ, 1940. – 271 с.
39. Норвич Д. История Византии / Д. Норвич. –М.: АСТ, 2010. – 542 с.
40. Сенина Т. А. Лев Преступник: царствование императора Льва V Армянина в византийских хрониках IX века. Феофан Исповедник, Неизвестный хронист, Георгий Амортол / Т. А. Сенина (монахиня Кассия). – СПб.: Алетейя, 2014. – 160 с.
41. Winkelmann F. Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. / F. Winkelmann –B.: Akademie Verlag, vol. 1. – 265 p.
42. Speck P. Die Frauen und Söhne Konstantins V. und die Sicherung der Nachfolge / P. Speck // BZ 93. 2000. S. 568–585.
43. Koutrakou N.-C. La Propagande impériale byzantine: persuasion et réaction du huitième au dixième siècle / N.-C. Koutrakou – Athènes.: Univ. nationale d'Athènes, Faculté des lettres, – 459 p.
44. Продолжитель Феофана. Жизнеописание византийских царей / Феофана Продолжитель. – СПб.: Алтея, 2009. – 400 с.
45. D. Turner. The Origins and Accession of Leo V (813–820) / D. Turner // Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik. Vol. 40. 1990. P.171-209.
46. Афиногенов Д. Е. Константинопольский патриарх и иконоборческий кризис в Византии (784-847) / Д. Е. Афиногенов. – М.: ИНДРИК, 1997. – 224 с.
47. Brehier L. La querelle des images / L. Brehier –Paris.: 1904, - 40 p.
48. Луховицкий Л. В. Основное богословско-полемическое сочинение патриарха Никифора Константинопольского “Apologeticus atque antirrheticus”: опыт комплексного историко-филологического анализа: дис. кандидата филологических наук: 10.02.14 / Л. В. Луховицкий. – М., 2010. – 146 с.
49. Поснов М. Э. История Христианской Церкви / М. Э. Поснов. – Брюссель.: La vie avec Dieu, 1994. – 614 с.
50. Изотова О. Н. Идеологическое противостояние церкви и императорской власти в Византии в начале IX в. по данным агиографии / О. Н. Изотова // Вестник ПСТГУ. История. История Русской Православной Церкви. 2015. №65 (4). С. 27-36.
51. Острогорский Г. А. История Византийского государства / Г. А. Острогорский. – М.: Сибирская Благовонница, 2011. – 895 с.

Milyutin S. Yu. The army in Byzantine emperor's iconoclastic policy

The study focuses at the fact that the army hasn't always supported the policy of the iconoclasts emperors, and in some cases acted to protect icons. The article stipulates that the first representatives of Isaurian dynasty have used their own authority and successes in foreign policy to turn the army like a social base for the promotion of iconoclastic ideas. In turn, the Emperor Leo V the Armenian did not act as the initiator of iconoclastic sentiment in the military, but was the spokesman of the army's opposition relation to icons.

Key words: iconoclasm, icon, army, Leo III the Isaurian, Constantine V Copronymus, Leo V the Armenian.

Милютин С. Ю. Армия в иконоборческой политике византийских императоров

В исследовании акцентируется внимание на том, что армия не всегда поддерживала политику императоров-иконоборцев, а в отдельных случаях становилась на защиту икон. В статье установлено, что первые представители исаурийской династии, используя собственный авторитет и внешнеполитические успехи, превратили армию на социальную базу для популяризации иконоборческих идей. В свою очередь, император Лев V Армянин не выступал, как инициатор иконоборческих настроений среди военных, а был выразителем оппозиционного отношения армии к иконам.

Ключевые слова: иконоборчество, икона, армия, Лев III Исавр, Константин V Копроним, Лев V Армянин.